

Валентин Величко

РЕГІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМАТИКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КИТАЮ

(ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПИТАННЯ)

Криза формаційного підходу, який тривалий час був лише “робочою гіпотезою” [Общество... 1991, 84], викликала потребу нового, свіжого трактування соціально-економічної історії Сходу взагалі й Китаю зокрема. Одним із продуктивних, хоч і малодосліджених, став регіональний підхід, давно властивий зарубіжному китаєзнавству (як-от, наприклад, “сунський проект” Е.Балажа). Необхідність розробки регіональної проблематики відчули й вітчизняні китаєзнавці.

Потреба в дослідженнях регіональної специфіки господарського та соціального розвитку викликана не тільки й не стільки вимогами прочитати “чисті сторінки” економічної історії Китаю. Хоча само по собі “відкриття” умов становлення економічного комплексу того чи іншого краю було б цікавим, як колись вельми цікавими й популярними були дослідження “білих плям” на карті Азії.

З’ясування співвідношення двох початків, регіональної специфіки та загальнокитайського суспільно-економічного потенціалу, важливе як синтезуючий показник рівня й тенденцій розвитку середньовічного суспільства. Це дозволяє виявити не лише хронологічні вузли, дати більш чітку історичну періодизацію, а й намітити контури стадіальної типології однопорядкових процесів, попри їхню територіальну рознесеність та асинхронність [Макаренко 1991, 15].

Якщо ж узятися до розробки абстрактно-теоретичної моделі розвитку суспільства, то й тут досвід окремих регіонів (а вони часто були або окремими державами, або напівзалежними формуваннями) дозволить чіткіше з’ясувати загальні риси такої моделі.

Це лише одне, хоч і важливе, “надзавдання” регіонального погляду на середньовічну історію Китаю. Без спеціальних достатньо ґрунтовних регіональних екскурсів, дослідження нерівномірності економічного розвитку, демографічного росту, наявності або обмеженості мінерально-сировинних та природних ресурсів, інших питань, життєво важливих для китайської цивілізації, а також з’ясування антропогенного фактора розвитку й “походження” екологічних проблем без їх локалізації, мабуть, неможливе¹.

Очевидно, це стосується й розробки теоретичних уявлень про державний устрій Китаю через вивчення конкретно-історичних інститутів (центрального та регіонального) державного управління, а подекуди й традиційного самоврядування. На основі регіонально-економічного підходу до цих проблем якісно поновленим (або принаймні збагаченим) стане інструментарій дослідника таких питань, як характер і ефективність дії верховної місцевої влади, господарського механізму, адміністративно-територіального устрою, внутрішньої й зовнішньої політики, дипломатії².

Саме через адміністративну систему й законотворчість держава використовувала у своїх інтересах результати економічного розвитку регіонів, встановлювала, підтримувала та посилювала контроль на комунікаціях, місцевих ринках, пунктах податкової й митної мережі. Нарешті, держава була безпосереднім власником землі, включаючи орну, – основного засобу виробництва. Поза коротким і далеко не повним переліком реляцій щодо необхідності регіонального підходу та його органічної

притаманності до кардинальних соціально-економічних проблем звернемося до деяких, найбільш відомих першоджерел і спробуємо визначити їхні можливості.

Літописи й відповідні розділи (*zhi, shihuo zhi* та ін.) династичних хронік китайських імператорів наводять числові та якісні дані про розміри й розташування основних масивів орної землі, окремі господарства, розвиток ремісництва й промисловості у містах. Враховуючи, що джерелами цих хронік значною мірою були доповіді китайських чиновників із місць, а також зведення й розрахунки по регіонах столичних відомств, можна, на наш погляд, вважати, що вони – початкова умова регіональних економічних досліджень.

Регіональному розвитку країни, як і соціально-економічним процесам взагалі, притаманні тенденції циклічності. Так, у Ханьську епоху (206 р.до н.е. – 220 р. н.е.) відбувалися різкі зміни в розселенні, розподілі орних земель, в інфраструктурі сільського господарства. У системі регіонального управління кілька разів суттєво змінювалося співвідношення центр – провінція. Наприкінці епохи, завдяки загальнодержавній традиційній політиці “землеробство – основне, ремісництво й торгівля – другорядне”, найбільш розвиненими регіонами країни стали території середньої та нижньої течій Хуанхе та Хуайхе, а центрами ремісництва й торгівлі – багатолюдні міста Чанань, Лоян, Ченду, Янді, Ханьдань, Лінцзи. Певна уніфікація стандартів, мір ваги й грошової системи, створення сітки доріг і судноплавних каналів стимулювали розвиток товарно-грошових відносин та відкриття нових ринків. Перші постійні канали переміщення значних мас товарів, за джерелами Ханьської епохи (Han shu, Shiqi shi shangqiu, Hou Han shu), дозволяють стверджувати наявність міжрегіональної торгівлі, а вихід через південнокитайські порти Фаньюй (Гуанчжоу), Наньхай до ринків Індії й країн Аравійського півострова і через “шовковий шлях” до країн Середньої та Південної Азії – про постійні міжнародні потоки товарів і грошей.

Кінець епохи ознаменувався активним втручанням держави у всі сфери економічного життя, намаганням встановити монополію й жорстку регламентацію в сфері купівлі-продажу землі, торгівлі, ринкових цін, кредитно-позикової системи тощо (“реформи Ван Мана”, 9 – 23 рр. н. е.).

Як і в попередню епоху “заколоту семи ванів” (II ст. до н.е.), коли надмірна централізація економічної влади й управління викликала опір напівзалежних місцевих князівств, держава не змогла ефективно регулювати соціально-економічні процеси. Один із “ванів-заколотників”, Лю Пі, як свідчить тогочасне джерело, “монополізував скарби гір і морів”, привласнив державні податки (*yan tie lun jiaozhou*). За реформ Ван Мана більшість додаткового продукту знову потрапляла до землевласників та купців китайських міст. В обох випадках відбувалося або значне скорочення населення, або його переливання з регіону в регіон, зокрема із сільських регіонів до міст; зменшувалась інтенсивність і скорочувався обсяг міжрегіональних зв’язків, не кажучи вже про міжнародні; наставав період різких змін у територіальній структурі виробництва.

У “Дискусії про сіль та залізо”, яка у I ст. започаткувала пошук нових шляхів, зокрема, регіонального розвитку країни, частина державних чиновників і теоретиків знову почала виходити з ідеї централізму, висунутої легендарним Гуань-цзи: “Якщо весь прибуток проходить через державний канал, така держава непереможна. Якщо ж він проходить через чотири канали, то така держава неминуче гине” [Штейн 1959, 355].

Джерела III – VI ст. (Вейської та Цзіньської епох) конкретно змальовують регіональний розвиток виробничих сил і суспільного виробництва. Через розвал централізованої імперії Хань і наступну децентралізацію управління, та ще навалу сусідніх кочових та напівкочових народів на Північний Китай, відбулися кардинальні територіальні зрушення у розміщенні виробничих сил.

Середньовічні джерела (Jin shu) свідчать, як значна частка населення країни перебралася в малозаселені центральні й південні райони, як на Півночі занепало

сільське господарство, ремесла й торгівля. За умов, коли роздріблена держава й регіони в III – VI ст. не могли забезпечити нормальний плин соціоприродних процесів (насамперед функціонування розвинутої й розгалуженої іригаційної мережі, а також широкомасштабну допомогу виробничникам на випадок стихійного лиха), відбувався масовий вихід із культивційного обороту орних земель.

“Географічні описи” (*difang zhi*)³ провінцій, округів, областей і повітів містять чимало конкретних даних про природні умови, господарство, торгівлю, територіальний поділ, податкову систему по регіонах різних рівнів.

По ряду регіонів “Географічні описи” допомагають досліджувати процес розвитку визначених економічних явищ в одній місцевості протягом кількох століть⁴.

Наприкінці IV – на початку VI ст. нижня течія Янцзи й провінція Сичуань заселилися значною частиною вихідців із Північного Китаю. Вони перенесли сюди нові сільськогосподарські технології. Перелогове землеробство швидко змінилося зрошувальним. Відбулися кардинальні зміни й у розміщенні ремісничого виробництва. Джерела Північної Вей дають численні приклади влаштування в нових ремісничих центрах десятків тисяч сімей майстрів і робітників. Особливо бурхливо розвивалося залізоробне виробництво, соляний промисел, ткацтво (*Wei shu*).

Об’єднання країни в єдину державу в Суйську епоху (VI ст.) призвело до змін у регіональній економічній політиці. Зусилля суйських імператорів спрямовувалися на те, щоб відновити орні землі, втрачені через стихійні лиха й політичні негаразди. Завдяки втіленню в життя традиційної доктрини “землеробство – основне, ремісництво й торгівля – другорядне” загальна площа орних земель протягом VI – VII ст. збільшилася майже втричі. Є дані, що це сталося внаслідок упорядкування податкової системи та інших економічних і позаекономічних чинників. Джерела з економічної історії Китаю того часу дають вкрай складну й неоднозначну картину регіональних виробничих сил, вивчення яких потребує значних зусиль. В окремих регіонах виробничі сили не тільки не розвивались, а й скорочувались через міжусобиці, роздрібненість, навали кочових і напівкочових народів.

На цей час припадає й виникнення ще одного малодослідженого кола питань регіональної політики, пов’язаної з формуванням систем землекористування та іригації.

За Танської епохи особливо нерівномірним було формування територіальної системи сільського господарства на макрорівні. У Північному Китаї найважливіші економічні показники сільського господарства тривалий час не зростали, тоді як у басейні Янцзи, районі нинішньої течії Хуанхе, та в провінції Чжецзян динамічно формувалися густозаселені сільськогосподарські райони, складалися центри шовководства, спеціалізовані райони вирощування технічних культур, особливо чаю. У цей період і далі поглиблювалися розбіжності між північним і південним типами землеробського господарства. Середньовічні джерела та їх сучасні трактування [Ershiwu shi 1934, 3] дають безліч фактів про те, що на Півночі переважало міцне господарство, яке використовувало тяглових тварин і різноманітні знаряддя, а на півдні – малі господарства з ручним землеробством і найпростішими знаряддями.

За початок Сунської епохи (друга половина X – початок XI ст.) наявні джерела не дають достовірної картини про різкі зміни в територіальному розміщенні виробництва. За такий тривалий період, однак, чітко виявилася тенденція до зростання орних земель на Півночі й відповідно – поширення селянських господарств північного типу. Зрушення в територіальній структурі сільського господарства, тісно пов’язані з будівництвом іригаційних споруд, відбулися пізніше. Документи Сунської епохи дали підтвердження активну регіональну політику держави. Декрети імператора Чжао Шоуї за таким джерелом, як “Чорнове зведення найважливіших матеріалів династії Сун”, нерідко враховували особливості місцевих умов різних районів імперії (*Song hui yao jigao*). Значна кількість історичних творів дає уявлення про систему регіонального

управління, особливо на мікрорівні (Si ku quanshu). З XII століття імператорські укази мали визначену територіальну адресу. Однією з причин цього був потяг могутніх феодалних домів до самостійності як політичної, так і економічної. В зазначений час це стосувалося провінцій Хунань, Хубей і особливо південно-західних провінцій (Сичуань, Куйчжоу). Указом 996 р. уряд через адміністративні органи обласного, повітового й волосного рівнів прагнув встановити контроль над соціальним життям, господарською діяльністю сильного Південно-Західного осередку феодалів.

З кінця XII до початку 60-х років XIII ст. почасти з політичних причин (загарбання Північного Китаю чжурчженями) знову починається скорочення та переливання населення з Півночі на Південь. Але основне розміщення виробництва відбувалося в Східному Китаї (дельта Янцзи, провінція Чжецзян). Завдяки прогресивній агротехніці, новим засобам виробництва та істотному зменшенню населення країни в цілому було забезпечене значне зростання регіональної продуктивності праці⁵. Це дало підстави деяким ученим стверджувати, що підйом сільського господарства в Центральному й Південному Китаї XI – XIII ст. був середньовічною “аграрною революцією” [Balazs 1957, 587–593].

Для Сунської епохи також характерний розвиток ремісництва й поступова урбанізація, яка змінювала територіальні продуктивні сили. Одне з найбільш відомих і цінних першоджерел цього періоду – книга Лі Сінчуаня “Різні замітки про події при імператорському палаці й у народі з епохи Цзяньян” – подає статистичні дані про видобуток корисних копалин, виробництво промислово-ремісничих товарів. Це перше відоме нам джерело, де чітко визначено регіональний розподіл матеріалу. Навіть більше : на певній статистичній базі автор досліджує територіальну спеціалізацію виробництва.

Регіональні економічні проблеми Сунської епохи за середньовічними джерелами досліджені французьким сінологом-медієвістом Е.Балажом. Спираючись переважно на невідомі нам адміністративні документи сунського двору (із застосуванням картографічного методу – вперше), Е.Балаж визначив територіальні угруповання (комплекси) Сунського господарства, а також комерційні й виробничі центри багатьох галузей ремісництва [Balazs 1957, 587–593].

З інших Сунських джерел, які торкаються ремісництва, впливає й те, що зростання промислових центрів невіддільне від міграційних процесів, особливо тих, що проходили на мікрорівні. За даними “Yongle da dian” (“Великого зведення, упорядкованого в роки Юнле”), за півстоліття в окремих повітах Південно-Східного Китаю міське населення збільшилося приблизно в сім разів, а сільське – у півтора [Yoshinobu 1970, 137]. Очевидно, що при незначному прирості населення від міграції зовні перерозподіл наявного населення на користь міста – значний.

Втрата через навалу в Китай племінного союзу чжурчженів (початок XII ст.) двох третин території, мабуть, не змінила тенденції до посилення комплексотвірних процесів.

У XII ст. чітко визначилося складання локальних і магістральних транспортних систем та товарних потоків. Південно-північний напрям цих потоків переважав над іншими. Тогочасні джерела, поряд із транспортною ситуацією в тому чи іншому регіоні, дають і поважну статистичну базу. Вона вторинна: переважають дані про торговельні податки й збори в різних регіонах [Lishi yanjiu 1961, 4, 46–47]. Але й це дозволяє виявляти центри міжрегіональної торгівлі та процеси місцевих торговельних зв'язків. Уже назване “Чорнове зведення найважливіших матеріалів династії Сун” дає чітке уявлення про основні товарні потоки на Південь. Оскільки на Півдні великих міст, транспортних вузлів та осередків внутрішнього ринку було мало, то різко зросла транспортно-торговельна активність адміністративних центрів нижчих рівнів-округів чи й навіть повітів (Song hui yao jigao). Такий темп урбанізації особливо характерний для провінцій Гуаннаньдун та Гуаннаньсі, де нові міста-чжені виникали

до появи там міської адміністрації. За офіційною класифікацією вони формально не були містами, хоча за населенням і територією, не кажучи вже про торгово-ремісничу діяльність, часто переважали “офіційні” міста. У Сунський період, за тодішніми джерелами, вже наприкінці X ст. утворився ще один чинник регіональної інфраструктури – загальнодержавна фінансово-податкова система. Існувала ціла мережа податкових управлінь – від Центральної палати торговельних податків до податкових пунктів у чжених та “неофіційних” містечках. “Сун ши” повідомляє, що існували тимчасові макрорегіональні податкові управління: спершу для східних районів, а тоді й для західних (Song shi). Для Південного й Північного районів це означало, що власті враховували соціоприродну різницю між Півднем та Північню країни.

Значні регіональні відмінності існували й у грошовому обігу. В китайських династичних історіях, переважно у розділах “Шихо чжи” (“Shihuo zhi”), є чимало імператорських указів, які регулювали грошову систему, зустрічаються повідомлення чиновників щодо фінансового господарства, а також доповідні з місць про його функціонування в провінціях. Навіть забезпечення сировинної бази монетної справи, використання різних матеріалів як засобів грошового обігу, поширення різновидів кредитних грошей мали суттєві регіональні відмінності (Fin shu). Суто місцеві особливості мали товарно-грошові стосунки з прикордонним населенням, також відбиті у тих самих династичних історіях [Производительные... 1984, 35]. Внутрішні особливості грошового обігу мають місцеві джерела на зразок документів з Дуньхуану (Танського періоду) або колекції паперових грошей XIV століття, знайдені в мертвому місті Хара-Хото, не кажучи про джерела щодо Чосону (Кореї), Дайв’єту чи країн Південних морів з їхнім “номінальним васалитетом” (термін О.А.Бокщанина) у відносинах з Китаєм.

У XVI ст. тривала інтенсивна урбанізація, розвивалися старі та виникали нові міста. Цей процес тісно пов’язаний із зростанням ремісництва й торгівлі. Торговельно-ремісничі поселення виникали уздовж транспортних артерій та у вузлових місцях. Вони виконували, поряд з виробничою, також важливу транспортно-розподільчу функцію. Але міста насамперед виникали і як центри переробки сировини в сільськогосподарських районах, що в XVI ст. вже спеціалізувалися на шовковництві, вирощуванні бавовнику, цукрової тростини, інших технічних культур. Такі праці з економіки регіонів, як “Гуандун сіньюй”, “Ваньлі цзяньжу”, “Ужу лін юй чжи” тощо, містять численні дані про регіональну спеціалізацію й роль місцевих поселень в її становленні [Guangdong xinyu 5; Wanli jian shu, 1, 60; Wuru lin yu zhi, 13, 15].

Процесу урбанізації в XVI ст. властива ще одна тенденція. В районах деяких міст – ремісничих центрах – виникали села, населення яких при незмінному офіційному статусі дедалі більше відходило від сільського господарства й займався ремісництвом. Ці села перетворювались в чжені – великі торговельно-ремісничі поселення. Очевидно, цей процес почався з південно-східних провінцій і поступово поширився на Північ і Захід (Shuanlin zhen zhi).

Період XIV – XVII ст. у соціально-економічній історії Китаю дав низку джерел, що висвітлюють розвиток регіональних виробничих сил. Поширена думка про те, що з останньої третини XIV ст. почався заключний етап розвитку виробничих сил і суспільного виробництва середньовіччя. Однак він здебільшого має політичні причини.

При вивченні регіональних виробничих сил цього періоду династичні історії (“Юань ши”, “Мін ши”) дещо втрачають своє значення як джерела з історії регіональної економіки. В той же час і далі складаються “географічні описи”, чіткішою стає їхня прив’язка до певних адміністративно-територіальних одиниць, з’являється можливість провадити порівняльні дослідження, враховуючи природне районування, географічний фактор, стан і особливості соціоприродних процесів у регіонах.

З’являється місцевий матеріал для економічної й демографічної статистики у хроніках типу “Shi lu” (“Правдиві записи”) (Ming shi lu). Дані про зростання посівних площ та населення дозволяють простежити локальні особливості у землезабезпеченні,

а при натуральних показниках виробництва (або в грошовому обчисленні) – і регіональну продуктивність праці. Масив даних про податки й мито в цих джерелах дозволяє аналізувати стан продуктивних сил таксономічних одиниць того чи іншого рангу, обсяг та можливості централізованої державної мережі постачання, а почасти й міжрегіональний обмін. Податкові й митні обсяги з приморських районів або з областей на кордонах із кочовиками Центральної Азії давали картину експортних можливостей регіонів і розвитку зовнішньої торгівлі⁷.

Нові зрушення спостерігались і в системі управління. Окремі законодавчі акти й укази імперії (про оподаткування, матеріальне постачання) видавалися для окремих регіонів з урахуванням виробничої (сільськогосподарської чи ремісничої) спеціалізації [Ming shi lu, 2a].

Чимало джерел з регіональної економічної проблематики належить окремим авторам. Їх джерелознавча вартість різна: від капітальних праць ученого XVII ст. Гу Яньу, який дає історико-економічний та географічний опис країни, до авторських офіційних чи неофіційних хронік китайських міст і окремих місцевостей. Існувала й ціла низка праць середньовічних авторів з різних провінцій про стан господарства та виробництва в регіонах (див. таблицю).

Щодо джерел типу “Ши лу” слід зазначити, що в них зустрічаються нечасті, але показові ознаки становлення (після політичних або стихійних катаклізмів) та розвитку товарообміну й ринкових відносин між містом та сільськогосподарським районом. В окремих регіонах з різною інтенсивністю поглиблювалася спеціалізація аграрного виробництва, а ціни на місцевих ринках дедалі більше стають основою для сплати державних податків [Ming shi lu 10, 11]. Навіть такий побіжний і несистемний огляд середньовічних джерел дозволяє поглиблено вивчати соціально-економічну історію Китаю в таких сферах:

- зміни природничо-кліматичних умов господарської діяльності, що викликали (безпосередньо або побічно) зміни в розміщенні виробництва й системі розселення по регіонах;
- переміни регіональної продуктивності праці в сільському господарстві, ремісничому виробництві, будівництві і транспортній системі;
- розширення міжрегіональних торговельно-економічних зв’язків, товарного обігу й потоків, переміщень торговельного капіталу й робочої сили;
- формування взаємовідносин центральних органів з периферією і місцевих управлінських структур із підлеглими, аж до представництв влади нижче повітового рівня;
- створення загальнокитайського ринку, локальні прояви торгового ізоляціонізму й ремісничого протекціонізму, виникнення і розпад місцевих ринків;
- формування в регіонах саморегульованого господарського механізму в умовах відносної політичної відособленості;
- з’ясування регіональних особливостей кредитно-грошової системи, місцевих грошей, фінансово-розрахункових документів, локалізованих сировинних баз по виробництву монетного (грошового) матеріалу;
- створення розгалуженої загальнодержавної та місцевих систем оподаткування, “ефективність” їх дії у просторово-часовому вимірі;
- розвиток урбанізаційних процесів, зростання кількості й розмірів міст, зміни в їхньому плануванні, формування ремісничо-сільськогосподарських комплексів довкола міст та крапково-лінійної транспортної структури між ними тощо.

Можна гадати, що подальша розробка цієї тематики в регіонально-економічному ключі матиме науково-практичне значення. На прикладі Китаю може вдосконалюватися інструментарій порівняльного аналізу господарства осілого типу при суттєвих відмінностях локально-історичних умов. Звідси вихід на методологію порівняльного вчення господарств в широкому історичному контексті.

Тематика авторських джерел про стан господарства
та виробництва в окремих регіонах Китаю
(XIII – XVIII ст.)

Автор або упорядник, редактор	Регіон (провінція)	Назва праці (обсяг)	Основні напрями досліджень господарства регіонів	Період
1) Ван Цунь	Переважаюче Цзяннань	Yuanfeng jiu yuzhi (опис дев'яти житниць старого Китаю)	Сільське господарство, зернове господарство	З “давнини” до XII ст. включно
2) Ван Сянчжи		Yudi jisheng (повний опис китайської землі) 192 цзюаня	Сільське господарство, ремісництво	XIII ст.
3) Гуй Цзиньшунь	Шаньсі	Hengshan zhi (опис гірського р-ну Хеншань), т. 1–5	Промисли, гірничасправа	XVIII ст.
4) Ін Гуаньжень, Чжан Жулінь	Аомень	Aomen jilue (короткі записи про Аомень), 1 кн.	Багатогалузеве господарство	XVII ст.
5) Лі Тяоюань	Цзяннань	Nanyue biji (нотатки про південні землі), т.1, 2	Землеробство, водне господарство, ринки міст	XIII ст.
6) Не Цзяньгуань	Шаньдун	Taishan dao li ji (записи про гори Тайшань)	Транспорт, промисли, місцеві ринки	XVII ст.
7) Цзен Вей	Чжецзян	Guang Yandangshan zhi (опис гори Яньданшань)	Особливості розвитку господарства у гірських районах	До XII ст.
8) Цянь Шою	Цзяннань	Xian Chun Langan zhi (опис столиці Лінань в період володарювання Сянь Чуня)	Міське господарство	XIII ст.

¹ Навіть у піонерних роботах, у прагненні “підняти соціально-екологічну цілину”, наявність регіонального підходу однозначна [Кульпин 1990, 245].

² Регіональні аспекти цих першоджерел досліджувались у вітчизняному й зарубіжному китаєзнавстві. Їхні обсяги, як правило, великі (хроніка китайської держави Сун “Сун ши” має близько 1000 друкованих аркушів).

³ У назвах окремих описів слово “діфан” відсутнє (“У сянь чжи” – “Опис повіту У” та ін.).

⁴ Подеколи в одному випуску “діфан чжи” міститься матеріал про розвиток регіону за п'ять – сім століть.

⁵ За даними американського синолога Lee Mable Pinghua населення Китаю за період з 1189 по 1264 рік скоротилося з 25,4 до 13,0 млн душ [Pinghua 1921].

⁶ Дослідники цих джерел вважають, що в них багато лакун, викликаних політичними міркуваннями правлячих верхів або заборонами офіційної ідеології [Крюков, Малявин, Софронов 1987, 14].

⁷ У ряді випадків джерела типу “діфан чжи” доповнювали стислі констатації які знаходимо в типі “ши лу” [Guangdong tongzhi 1823, 89].

БІБЛІОГРАФІЯ

ДЖЕРЕЛА

- Ershiwu shi. 1934. V.3. Shanghai.
 Guangdong tongzhi. 1823. V. 89.
 Guangdong xinyu. 1–12 v. – B.5.
 Han shu. 1962. Beijing.
 Hou Han shu (“zhi” bu). 1–8 v.
 Jin shu. 1958. Ershisi shi. V.19. Shanghai.
 Ming shi lu. 1964–1968. V. 10, 11. Xianggang.
 Shuanlin zhen zhi. V.13.
 Siku quanshu zhengben chuzi (“shi” bu). V.1.
 Song hui yao jigao. V.5 (“shihuo zhi” bu). Beijing.
 Song shi. Sibei beiyao. V.754.
 Wang Mingsheng. 1959. Shiqi shi shangqin. V.1. Beijing.
 Wanli jianshu. V.1.
 Wei shu. 1936. V.114. Shanghai.
 Wuru lin yu zhi. V.13.
 Huan Kuan. 1958. Yan tie lun jiaozhu. Shanghai.

ЛІТЕРАТУРА

- Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В. 1987. Этническая история китайцев на рубеже средневековья и нового времени. Москва.
 Кульпин Э.С. 1990. Человек и природа в Китае. Москва.
 Макаренко В.В. 1991. “К вопросу об уровне феодального развития как основе капиталистической трансформации общества”. Восток в новое время: экономика, государственный строй. Москва.
 Общество... 1991. Общество и государство в Китае. Тезисы докладов XXIII научной конференции. Ч.2. Москва.
 Производительные... 1984. Производительные силы и социальные проблемы старого Китая. Под редакцией Илющечкина В.П., Непомнина О.Е., Хохлова А.Н. Москва.
 Штейн В.М. 1959. Гуань-цзы. Исследование и перевод. Москва.
 Balazs, Etienne. 1957. “Une carte des centres commerciaux de la Chine a la fin du XI siecle”. Annales: Economies, Societes, Civilizations. T.4. Paris.
 Elwin, Mark. 1973. The pattern of Chinese past. Stanford.
 Jingji yanjiu. 1956. 4.
 Lishi yanjiu. 1961. 4.
 Pinghua, Lee Mable. 1921. The economic history of China. New York.
 Yoshinobu, Shiba. 1970. Commerce and society in China. Transl. by M.Elwin. Ann-Arbor.